

Valentin Miklobusec

DESTABILIZACIJA SUVREMENOG ŽIVOTA I OBITELJ

Obitelj na novim putanjama

Čovjek se u životu ne vodi isključivo prirođenim instinktom nego u prvom redu razumskom spoznajom, odnosno znanjem stečenim na temelju vlastitog i tuđeg iskustva. Vlastito iskustvo stječe se tako reći od prvih dana života, a kad sazrije za zaključivanje, služi se i tuđim znanjem i iskustvom. Prvi koji su mu spremni prenijeti svoje znanje i iskustvo jesu njegovi roditelji ili netko tko ih zamjenjuje u toj ulozi. To prenošenje znanja, iskustva i uvjerenja sa starijih na mlađe s nakanom da ih mlađi usvoje, razviju i po njima žive, zovemo tradicijom. Tradicija dakle nije puko ponavljanje poznatog nego stalan hod naprijed u svjetlu spoznatog. Tradicija koja bi se samo ponavljala a ne bi se i oplodivala novim dostignućima duha postala bi konzervativizam. Novotarije pak koje nisu zakoniti izdanak prošlosti zovemo modernizam. Jednoj i drugoj pojavi zajednički je protuživotni stav jer ga konzervativizam okamenjuje a modernizam razbija. Proživotni stav bit će negdje u sredini — in medio virtus!

Iskustvo nas ipak uči da se život ne kreće uvijek nekom mirnom putanjom tradicije. U njegovu ključanju dolazi i do eksplozija koje poremete sav taj mir, i čovjek se odjednom nađe u sasvim novim uvjetima. Novi mu uvjeti nisu promijenili cilj nego putanje kojima mu valja ići k njemu.

Jedna takva eksplozija izvedena je ubrzanjem industrijskog kotača i prijelazom akademskog ateizma u praktične tokove života. Ta je eksplozija osobito odjeknula cijelom širinom industrijskog društva, a razorno djelovanje osjetilo se do njegovih najdubljih stanica, do obitelji. Izbačena iz svoje tradicijske fizionomije, obitelj se našla na sasvim novim putanjama na kojima mora graditi svoje novo lice. Pogledat ćemo te pomake na:

- a) proizvodno-potrošačkom planu,
- b) rodbinsko-socijalnom planu i
- c) kulturno-religioznom planu.

Osobito je kod toga važno uočiti psihološke refleksije,

- a) Pomaci na proizvodno-potrošačkom planu

Tradicionalna ruralna obitelj obilovala je radnom snagom koja je bila jamstvo i podloga bogatstva. Zahtjevi za potrošnjom redovito su bili manji nego proizvodne mogućnosti pa se intenzivnim radom i ozbiljnom štednjom lako akumuliralo materijalno bogatstvo. Ono se uglavnom sastojalo od zaliha hrane i stoke, ali također i od nakita i raskošne odjeće koja se upotrebljavala u rijetkim zgodama kad se njezinom upotrebom ujedno potvrđivao ekonomski pa i socijalni prestiž. Ruralna obitelj kupovala je samo onu robu koju nije bilo moguće proizvesti kod kuće, i to samo za višak proizvedenih dobara. Suvremeni potrošački mentalitet bio joj je nepoznat, a štednja je smatrana velikom vrlinom. Hrani se posvećivalo onoliko pažnje koliko je samo bilo moguće, a gostoljubivost je znala biti prava rasipnost. U odijevanju je više vrijedilo pravilo »imam da pokažem«, nego »imam da potrošim«.

U slučaju krajnje potrebe ili teške krize pomoć i utočište pružala je rodbina, kako nam to svjedoči i izreka: »Tko će kome, ako ne svoj svome!«

U kućnoj proizvodnji točno se znalo tko radi i za koga radi. Žena je mjesecima šivala i ukrašavala odijelo svome mužu i svojoj djeci. Kod tog posla srce bi joj bilo sjedinjeno s mužem s kojim se nerazdruživo vezala u stabilan brak koji je blagoslov gledao u zdravoj i pametnoj djeci. Isto tako je muž, bogato odjeven, osjećao ponos ne samo zbog gizdava odijela nego još više zbog vrijedne žene koja mu ga je napravila. Mama je isto tako šivala i za svoju djecu. Stoga za njih nije postojao nitko drugi. Tako se u proizvodnji i upotrebi odijela inkarnirala supružnička i roditeljska ljubav te ljubav djece.

Industrijska roba po izgledu i kvaliteti sasvim je drugačija od domaće. Jednostavna je i praktična, lako se nabavlja i potiče potrošnju. Mijenja se prema modi, koja je vrlo nestalna. To je takozvani serijski proizvod bez pečata osobnosti. Nepoznati radnik proizvodi za nepoznatog potrošača. Preko rada ili robe ne stvara se među njima nikakav osobni

odnos. Između proizvođača i potrošača postavio se posrednik — trgovac. Trgovac se ne zanima za osobu kupca nego za njegov novac, kao što se ni kupac ne zanima za osobu trgovca nego za robu koju nudi. Drugim riječima, proizvodnja, kupoprodaja i potrošnja su dehumanizirane. Industrijska proizvodnja u usporedbi s kućnom velik je napredak, ali čovječnost s tim nije napredovala. Obiteljski odnosi došli su dapače u stanoviti indiferentizam.

Djeca su u kući gledala kako im majka rukama priprema i daje kolač. Preko ruke koja daje daje se ljubav, a preko ruke koja prima uzvraća se zahvalnost. To je mamina i djetetova ruka, a srca im se nekako sjedinjuju u tom davanju i primanju, u doživljavanju sreće. Danas kad majka djetetu daje novac da si kupi slatkiše, takav je doživljaj sjedinjavanja nemoguć. Djeca ne vide kako roditelji dođu do novca. Često uopće ne vide što i kako roditelji rade, ne doživljavaju da za njih rade.

Depersonaliziran rad i potrošnja depersonalizirao je i međuljudske odnose općenito, a osobito među članovima obitelji. Obiteljski dom postao je svojevrstni servis za zadovoljavanje nekih potreba, a prestao je biti ambijent intimnosti, povjerenja i ljubavi, što se ničim ne da nadoknaditi.

b) Pomaci na rodbinsko-socijalnom planu.

Čovjek je socijalno biće, ali se njegova socijalna dimenzija može razviti samo u odnosima s ljudima koji ga okružuju. Prvi ljudi koji ga okružuju i s kojima uspostavlja kontakte jesu, ili bi bar trebalo da budu, njegovi roditelji, a zatim ostali članovi obitelji, ako ih ima. Bez obitelji čovjek je nepopravljivo i nenadoknadivo oštećen. Širi krug obitelji jest rodbina preko koje dijete spoznaje svoju širu pripadnost, kao i pripadnost svojih roditelja. Rodbinu ili svojtu nekada se pamtilo kroz više naraštaja, i točno se znalo tko od koga potječe. Naselja su nosila ime roda koji u njemu prebiva i svi njegovi stanovnici osjećali su se kao velika zajednica vezana krvnim srodstvom. Svaki pojedinac brinuo se za čast te zajednice jer je to bila i njegova osobna čast. Klubova kao danas nije bilo, a natjecanja u različitim vještinama bila su amaterska. Sudio je nepodmitljivi sud časti, a najveća sramota bila je pobijediti s pomoću prevare.

Danas se radi forumski, a živi se klupski. Sportski natjecatelji ne nastupaju u ime svojega roda nego u ime svojega kluba. Čovjek ide u klub koji hoće, a lako prelazi iz jednog u drugi. Obitelj se, naprotiv, nije mogla birati, niti je bio moguć prijelaz. Premda se danas sve registrira i, da se ne bi zaboravilo publicira preko masovnih medija, ipak se ni izdaleka tako dugo i živo ne pamte ni pobjeda ni poraz kao nekada kad je to pamtila cijela obitelj i cijeli rod. Rod je bio vjerniji pristaša nego danas navijači.

Suvremene migracije toliko su ispremiješale ljude da više nitko ne živi isključivo u krugu svoje rodbine. Rodbina je najčešće daleko i raspršena, tako da se veza teško održava, pa pojedinci brzo padaju u zaborav. Djeca, dok su manja, raduju se djedu i baki, ali širi krug rodbine niti znaju niti posjećuju. Pojedinač je više upućen na kolege u školi, na radnom mjestu, u struci, po mjestu stanovanja, nego na rodbinu. Tako se više ne gleda čiji je tko nego s kim je tko. »Nije važno čiji si nego kakav si!«

Ljudi se grupiraju prema afinitetima, strukama, karakternim svojstvima i ideološkoj pripadnosti. Time je na cijeni dobio čovjek kao čovjek, bez obzira na krvno porijeklo, dok su rodbinski obziri polako izbljedili. U tim novim prilikama nastala je i izreka: »Lako za brata, njega ti majka rodi, a prijatelja moraš sam steći« ili ona druga: »U nevolji bliži je susjed nego brat.«

Stvaranje rodbinske svijesti i pripadnosti u djece danas je vrlo teško, a isključivo ovisi o roditeljima. Dijete više živi među lutkama životinja nego na rukama dobrih stričeva i teta koje bi ga milovale, odajući time da ga voli još netko osim tate i mame. Uz to je rodbinski krug danas sve uži zbog rađanja malog broja djece. To se najbolje vidi na sprovodima kad pokojnika prati jedva tko od rodbine, a mnogo je više prijatelja s radnog mjesta, susjeda i drugih. Ipak, suze poteku samo s rodbinskih očiju.

c) Pomaci na kulturno-religioznom planu

Glavna svrha materijalne proizvodnje jest zadovoljavanje čovjekovih osnovnih materijalnih potreba. U ruralnoj privredi to je bilo očitije nego u industrijskoj jer se trošilo uglavnom samo ono i onoliko, što se i koliko se proizvelo u kući. U industrijskoj proizvodnji čovjek ne dobiva robu nego njezinu zamjenu — novac, za koji kupuje ono što želi. Time je zamagljena socijalna uloga rada, a novac u dušama postaje više svrha nego sredstvo. Novac čovjeku daje i veliku neovisnost. Za nj može kupiti kruh iako nije požnjeo nijedan klas, zasijao nijedno zrno žita. Radeći u tvornici, ne brine se za ono što se zbiva u polju gdje je čovjekov trud uvijek izloženiji uništenju nego u tvornici. U tvornici ne ovisi o takozvanoj višoj sili. Tvornički radnik bar prividno više ovisi o novcu u vrećici nego o »blagoslovu s neba«. Time je prekinuta nit koja je čovjekovu trudu davala neku religioznu oznaku.

Seljak je bio svjestan svoje ugroženosti pa se molio Bogu za pomoć i blagoslov. Mogao je to biti i izraz stanovitog primitivizma, ali je čovjekov duh bio otvoren za religiozno. Otac je predvodio prosnu i zahvalnu molitvu, bio je »kućni svećenik«. Njemu uz bok uvijek je stajala majka koja ga je, prema potrebi i zamjenjivala. Tako su djeca na roditeljskom primjeru i pod njihovim vodstvom zarana upijala religiozni duh.

Danas međutim djeca najčešće ne vide svoje roditelje ni gdje rade, ni što rade, ni kako rade. Ne vide da li se roditelji prije rada ili nakon rada mole, kao što ni sama ne mole ni prije ni poslije učenja, a vrlo rijetko prije ili poslije jela. O Bogu se u obitelji malo govori. Kao da se govor o njemu nema na što nadovezati, osim onda kad neposlušnom djetetu prijete božjom kaznom. No to je onda mrki i prljavi bog kakav je i tata. Otac svakako nije slika Oca Nebeskoga, koji je tako često pogrđivan psovkom ljutog tate i nervozne mame.

Kada je rad počinjao i završavao molitvom, i rezultat je bio doživljan kao Božji blagoslov. Takva praksa prenosila se s naraštaja na naraštaj i utjelovljena Riječ prebivala je među nama. Čovjek je to nastojao izraziti i svojim kulturnim djelima.

Kulturom čovjek na neki način nadilazi samog sebe i približava se Apsolutnome. Kad je ritam života i rada bio usklađen s vjerskim kalendarom, blagdani su bili radost za pojedinca, za obitelj i širu zajednicu jer to je bila prigoda za okupljanje, za svetkovanje. U takvom pak religioznom ozračju i kulturni je izraz bio prožet religioznim.

Novi stil života i rada, rad jednako ljeti kao i zimi, danju kao i noću, potisnuo je u zaborav pučki religiozni kalendar. Prisjetimo se samo nekih izraza. Rana sjetva kukuruza zvala se jurjevskom, jer se obavljala o blagdanu sv. Jurja (23. travnja). Kasna se zvala sofijskom jer se obavljala o blagdanu sv. Sofije (15. svibnja). Sijati nakon toga bilo bi prekasno. Odmah poslije Jurjeva uslijedili su prosni dani kada se molilo za blagoslov zasijanog polja. Prve kruške ili smokve zvale su se »petrovače« jer bi sazrijevale o blagdanu sv. Petra (29. lipnja). Danas kada se voće iz hladnjače može kupiti cijele godine, njegovo sazrijevanje više se ne povezuje sa svetačkim blagdanima. Sv. Martin je »krstio mošt« da postane vino. Jasno je da je vrenje mošta neovisno o sv. Martinu, ali negdje oko njegova blagdana (11. studenoga) vrenje završava. Napokon, sv. Barbara ambar zatvara (4. prosinca) jer početkom tog mjeseca sav je urod s polja pobran i počinje zima, prvi snijeg. U Dalmaciji je još i danas običaj da se na Badnjak (24. prosinca) obreže nekoliko trsova u vinogradu na spomen rođenja Isusa koji u misi vino, kao trsov plod, pretvara u svoju krv.

Do danas se sačuvalo malo kulturno-religioznih manifestacija vezanih uz početke ili završetke čovjekova rada. A i one koje su se održale posve su komercijalizirane, svedene na uzimanje jela i pića. Zadovoljava se trbuh, a srca ostaju prazna. Ljudi industrijske epohe ne doživljavaju te dane značajnima za svoj rad jer oni uvijek jednako rade, a plod im je platna vrećica, a ne pun ambar. I sam izraz »blagdan« — blagi dan, dan sreće i radosti se gubi, a sve više ga zamjenjuje tuđica »praznik«, jer se takvi dani najčešće i provedu u ispraznostima. Kakvo stoga čudo kad se čuje: »Meni je Božić kad imam pun stol.«

Ni djeci se više na nadijevaju imena kršćanskih svetaca koji bi im bili uzor i zaštitnici u životu, a zagovornici na času smrti. Daju se sasvim nova imena koja više odgovaraju ljepotama prirode: Višnja, Dunja, Grozdana, Vedrana, Jasminka, Sunčica, Vesna, Lilica... Dubravko, Lovorko, Jasminko, Zvezdan, Zoran, Vedran, Goran, Cvjetko, Zlatko, Kamenko... Sva ta i druga slična imena vrlo su lijepa, ali su lišena tradicionalnog vjerskog prizvuka.

Ove navedene, kao i mnoge druge pojave, svjedoče da je u životu došlo do značajnih pomaka koji se snažno reflektiraju na obitelji kad je u pitanju ispunjavanje njezinih funkcija. O tim se pomacima ne piše i ne razmišlja zato što bi se desili jučer pa bi kao novi bili uzbudljivi, nego zato što su obitelj u kojoj se stvara čovjek doveli na novo tlo na kojem se teško snalazi. Zato je potrebno te fenomene uočavati i proučavati. Slijedeći bi bio nestabilnost društva i obitelji zbog migracije i emigracije.

Nestabilan život slaba podloga obitelji

Suvremeni život, osobito u gradu, neupućenom je promatraču više nalik na metež nego na nešto suvislo. Kao da su u nekoj eksploziji popucale sve spone stabilnosti, i nitko se više ne osjeća smiren na svojem mjestu. Sav je svijet u pokretu. Ne samo da su ljudi sa sela krenuli u grad tražeći sigurniji kruh i krov nad glavom nego se taj proces nemira i traženja nastavlja i dalje u gradu. Traži se bolji stan, bolje plaćeni rad, pouzdanije društvo...

Stotine tisuća ljudi odlaze čak izvan granica svoje domovine u potrazi za boljim životom, a multimilijunske mase turista vrve po odmaralištima i razonodištima na svim meridijanima i paralelama. Pojava koja suvremeni svijet posebno zabrinjava i koja bi zaslužila posebnu pažnju jest više milijuna političkih izbjeglica na raznim stranama svijeta. Važno je o toj mobilnosti suvremenog čovjeka imati jasnu sliku jer samo se tako može bolje shvatiti i razorenost suvremene obitelji. Iako je ta nestabilnost općesvjetska pojava, svoje ćemo promatranje ograničiti samo na hrvatski etnikum. Zagledat ćemo tri fenomena:

- a) Migracija sa sela u grad,
- b) Mijenjanje boravka u gradu te
- c) Odlazak iz domovine u tuđinu.

Važno je uočiti da u takvim uvjetima nije moguće kreirati obitelj po nekom planu, nego se ona probija prepuštena sama sebi, u nemiloj životnoj uzburkanosti.

- a) Migracija sa sela u grad

Mogućnost bolje zarade u industriji privukla je sa sela najprije onaj višak radne snage do kojeg je došlo visokim natalitetom i primjenom me-

hanizacije u poljoprivredi. Apsorpcija tog viška po sebi je dobra, ali je on bio premalen da zadovolji potrebe industrije pa su za njim krenuli i ostali tako da su polja ostala zapuštena, a seoska tradicija bila je time potpuno slomljena. Loše prometne veze između sela i grada i nužna prilagodba novim radnim uvjetima silili su »novopečenog« industrijskog radnika da se smjesti u blizini tvornice. Najprije je živio kao samac u baraci, a potom je pozvao i obitelj. Oko tvorničkih dimnjaka koji su zamijenili toranj seoske crkve nicali su grozdovi primitivnih radničkih naselja. Obično su to bile male, a često i vrlo bijedne kućice zbijene jedna do druge bez osnovnih higijenskih uvjeta. Industrijski stroj prilagođen je maksimalnoj proizvodnji, a ne mogućnostima individualnog radnika, kao seoska alatka. Čovjek se morao prilagoditi stroju i postao je njegov dio. Mjesto da je čovjek humanizirao rad, stroj je dehumanizirao čovjeka. Do jučer slobodan, samostalan i samosvijestan seljački sin kojega su na selu svi poznavali i cijenili, postao je anonimus radničke klase. U prvi čas tu anonimnost osjetio je kao slobodu. Nema tradicije kojoj bi se morao prikloniti, nema stege patrijarhalne sredine, može stvarati svoj svjetonazor. No doskora je opazio da je ta sloboda plaćena monotonijom tvorničke hale, nezainteresiranošću sredine za njegove potrebe, odijeljenošću od svojih. Tek će porastom općeg životnog standarda i pojavom automobila moći uspostaviti vezu sa starim zaleđem, sa selom gdje možda još ima roditelje i s kojim ga vežu lijepe uspomene. Tada će rijeka automobila krenuti prema selu. Ali to više nije selo prošlog djetinjstva. U doticaju s gradom i ono se promijenilo, ali ni dalje nije otvaralo bolje perspektive. Onog mirnog, osebnog seoskog života više nema. Češće je to slika staračke tuđe i čamotinje jer je mladost otišla i pjesma zamuknula.

Nekadašnja djeca sela a danas stanovnici grada dolaze na selo radi promjene, a ne da tamo ostanu. Posjetioci se kod svojih starijih, ako ih imaju, naužiju domaćeg jela i pića, nadišu čistog svježeg zraka i opet se vraćaju u gradsku vrevu bez koje, čini se, ne mogu. Danas, u vrijeme energetske krize i privredne recesije, kad je u gradu zavladao nezaposlenost, strukture vlasti pozdravile bi povratak ljudi na selo, ali do tog procesa nigdje ne dolazi. Seljak je bio prisiljen napustiti selo i obradu polja zbog takozvanog otkupa viška hrane, nepravedne fiskalne politike prema individualnim zemljoposjednicima i zbog socijalne nezaštićenosti. Sugestivno su djelovale propagandne parole po zidovima, kao npr. »U industriji je budućnost«, koje današnji mlađi svijet jedva može zamisliti, ali će ih razumjeti kad se sjeti da svatko želi biti tamo gdje je sigurnija budućnost.

U prvoj fazi, dok se zemlja oporavljala od ratnog razaranja, odlazili su u grad samo muškarci. Stvarala se tek osnova kasnijeg razvoja. Kad je industrija bila osposobljena za proizvodnju, trebala je tisuće novih ruku koje će posluživati strojeve. Tada je došao red na žene da ostave motiku i preslicu i da pođu u tvorničke hale. No, žena je bila zapošljavana samo kao priučena radna snaga pa stoga i slabije plaćena. Na njoj su i dalje

ostale brige i dužnosti majke i domaćice. Stoga je ona u toj mobilnosti podnijela nevjerojatno velik teret. Budući da je kasnije stupila u radni odnos, a brzo je morala u mirovinu, njezina mirovinska primanja i danas su vrlo mala pa među njima danas ima mnogo socijalnih problema.

S obzirom na to da suvremeni proizvodni proces zahtijeva školovani kadar, omladina također kreće u grad na školovanje gdje će trajno i ostati, dok će se roditelji koji su sačuvali seosku dušu dobrim dijelom i vratiti u zavičaj svojega djetinjstva.

Da bi se spriječilo prenapučivanje gradova, jer to izaziva nove i vrlo teške socijalne i ekonomske probleme, počela je dislokacija industrijskih postrojenja koja su približena selu gdje je još uvijek izvor jeftinije radne snage, a radnici ostaju u svojim domovima. To je potaklo razvoj dojučerašnjih sela pa mnoga od njih prerastoše u gradove i gradiće. Samo u jednom desetljeću (1961.—1971.) trideset i dva seoska naselja u Hrvatskoj prerastaju u gradove, a gradsko stanovništvo sa 1,282.000 u 1961. poraslo je na 1,821.000 u 1971. To je znatna promjena u jednom desetljeću na ukupno 4,426.000 stanovnika u Hrvatskoj.*

U posljednja dva desetljeća broj poljoprivrednika u Hrvatskoj stalno se smanjivao:

1953. bilo je 56,4% poljoprivrednika na 3,936.000 stanovnika
1961. bilo je 43,9% poljoprivrednika na 4,159.000 stanovnika
1971. bilo je 32,3% poljoprivrednika na 4,426.000 stanovnika.^

Kad govorimo o migraciji kao razlogu prekida tradicije i nastajanju novih prilika u kojima se obitelj mora snalaziti, valja spomenuti i plansko i stihijsko preseljavanje čitavih obitelji iz privredno pasivnih krajeva u naprednije gdje ostaju u istom zanimanju.

Valja znati da se time ne prekida samo specifična tradicija nekoga kraja, nego da se posve destabilizira, osobito mlađi naraštaj. Prvo preseljavanje malokad je riješilo egzistencijalne probleme mlađih, koji zbog toga postaju nestrpljivi u traganju za sigurnijom budućnošću. Ipak su destabilizaciju i prekid s tradicijom najteže doživjeli starci i starice koji se zbog podmakle dobi nisu više bili kadri prilagoditi novim uvjetima života.

Ritam gradskog života jedva dopušta da se obitelj i nedjeljom nađe na okupu, premda ni to ne bi bilo dosta da se stare vrednote prenesu no-

Usp. INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA — CENTAR ZA DEMOGRAFSKA ISTRAŽIVANJA — Beograd, *Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu*, Beograd 1974. str. 111. tabela 39 (U daljnjem citiranju samo: IDN-CDI, Bgd).

Usp. REPUBLIČKI ZAVOD ZA STATISTIKU SR HRVATSKE, Zagreb, *Statistički godišnjak Hrvatske*, 1978, str. 49, br. 4—8. (Dalje: SGH 1978.)

vom naraštaju. Zato je svaka nova generacija sasna novi svijet, a među generacijama dolazi do sukoba.

Prema statističkim podacima iz 1971., u Hrvatskoj je te godine bilo samo 56,6% stanovnika koji su od rođenja do te godine živjeli na istom mjestu. Unutar iste općine boravište je mijenalo 13,5%, unutar iste regije 29%, a državu je promijenilo 0,5% stanovnika. Od godine 1945. do 1971. radi promjene boravišta preselilo se 43% cjelokupnog stanovništva.'

b) Mijenanje boravka u gradu

Pojam mobilnosti ne uključuje samo migraciju sa sela u grad, nego također mijenanje općine, ulice i čak stana unutar istog grada, kao i svakidašnja putovanja gradskog stanovništva iz jedne četvrti u drugu radi posla, kupovanja, sporta, zabave i slično. Ta pojava ne ostaje bez značenja za obitelj. Grad svakodnevno ispremijsa svekoliko svoje stanovništvo. Neki su dijelovi grada nazvani »spavaonicama« jer u njih ljudi dolaze samo da prenoće, a sve drugo vrijeme provedu na drugom mjestu. Neki su dijelovi pusti prije podne, neki poslije podne, a neki pak nikad ne opuste kao što su trgovinski i upravni centri. Dnevnom premiješanjem zahvaćena su čak i najmanja djeca, jer ih roditelji prije odlaska na posao odvođe nekamo u vrtić na čuvanje. O omladini školske dobi da i ne govorimo: stan, škola, restoran, rekreacija, igralište, sve je to negdje drugdje, izvan dohvata ruke, a ništa od toga ne može se propustiti. Članovi četveročlane obitelji provedu dan na četiri različite strane grada i u četiri različita društva skupe četiri različita iskustva. Kako onda stvoriti homogenu zajednicu u obiteljskom stanu. To je prava umjetnost. Četveročlana se obitelj malokad i nađe zajedno. Djeca provode vrijeme u školi i na ulici, a roditelji u poduzeću i nakon toga još negdje rade u privatnoj režiji da bi popravili obiteljski budžet. Stoga je utjecaj roditelja na djecu vrlo slab, a mnogo je jači utjecaj klape, ulice i škole.

Velik dio gradskog, a još više onog prigradskog stanovništva čine takozvani podstanari. To su obično radnici samci ili radničke obitelji. Oni katkad i u jednoj godini promijene dva ili tri stana tragajući za boljim uvjetima.

Podstanarstvo jednog braka, odnosno obitelji, može potrajati i do dvadesetak godina. To, bez sumnje, ne djeluje dobro ni na roditelje ni na djecu. Mala djeca tada su za roditelje velik problem jer s njima teže nađu stan. Bolju šansu imaju brakovi bez djece pa stoga mnogi i odgađaju rađanje prvog djeteta do povoljnijih uvjeta. Obično već s prvim djetetom nastaju komplikacije sa stanodavcem, i moraju iseliti. To obično znači za isti novac na niži komfor. Sa svakim slijedećim djetetom to se obično ponovi, a popraćeno je velikim zamjeranjima. Mijenjati stan obično znači iz jednog kraja grada prijeći u drugi, gdje kao po pravilu, gotovo nikoga ne poznaju. Roditelji to moraju prihvatiti, ali za djecu je to uvijek bolno

» Usp. IDN-CDI, *nav. dj.*, str. 82.

jer znači raskid sa starim društvom i privikavanje na novo, promjenu škole itd.

Posebni su oblik seobe gradskog stanovništva vikendi i godišnji odmori. To su inače dragocjeni dani kada se roditelji nadu s djecom i kada se bar donekle može osjetiti obiteljsko zajedništvo. To su ujedno i prigode kada djeca vide »čarobni svijet« svojih djedova i baka, a starci se uzrađuju svojoj unučadi. Zato vikend u industrijaliziranom gradskom društvu može imati izvanrednu odgojnu i humanizatorsku ulogu, pa bi se u tom smislu njime trebalo i koristiti. Nažalost, u nas vikend još znači samo nešto igre i konzumaciju obilne hrane i pića.

Negativna strana vikendašenja jest velika nervoza ljudi u prometnoj gužvi na tijesnim i lošim cestama. Samo godine 1977. na jugoslavenskim cestama smrtno je stradalo 5125 ljudi, a dobar dio toga otpada na dane vikenda.*

Prije drugog svjetskog rata nakon jednog preseljavanja selilo je još jednom do 1940. 17,2% selilaca. Bili su to uglavnom službenici i vojnici. U ratnim godinama selilo je samo 5,1% ljudi. Tu dakako nisu uzeta u obzir gonjenja i bježanja zbog ratnog vihora. Poslije rata, nakon prvog seljenja, selilo se još bar jednom:

1946.—1952. 14% bivših selilaca
1953.—1960. 21,1% bivših selilaca
1961.—1965. 19,3% bivših selilaca
1966.—1969. 14,5% bivših selilaca
1970—1971. 6,7% bivših selilaca.«

Primjetno smanjenje unutrašnje migracije od godine 1966. do danas ne može se objasniti padom mobilnosti, nego novim oblikom odlaženja iz mjesta boravka, a to je emigracija iz zemlje u tuđinu, o čemu ćemo posebno govoriti u slijedećoj točki ove studije.

Mobilnost stanovništva ne smije se promatrati samo pod njezinim negativnim aspektom jer bi to bilo jednostrano. Pozitivni su aspekti migracije etnička, politička i kulturna homogenizacija te opći porast svijesti o zajedništvu jednog naroda.

Mobilnost društva svakako stavlja nova pitanja pred pastoralne radnike. Uza svu razasutost svojih članova, obitelj je još uvijek ostala najčvršća stanica društva i najpouzdaniji ambijent za evangelizaciju mlađih naraštaja. Takva mobilnost svakako ide više na ruku ateizmu koji se postavlja kao isključivi napredni svjetonazor, iako mladim generacijama nije donio sreću kakvu je naviještao propagandom.

* Usp. *Večernji list*, Zagreb, 18—19. XI. 1978, str. 6.

» Usp. IDN-CDI, *nav. dj.*, str. 84.

c) Odlazak iz domovine u tuđinu

Odlazak iz domovine u tuđinu zove se kratko emigracija, i tim ćemo se izrazom dalje služiti. Emigracija može biti trajna ili privremena, politička ili ekonomska. U hrvatskom etnikumu ona je kroz povijest znala poprimiti takve razmjere da je to bilo pravo raseljavanje naroda, gotovo do uništenja i, samo zahvaljujući visokom natalitetu u prošlosti, do toga nije došlo. Budući da se u ovoj studiji bavimo samo vremenom od industrijske revolucije do danas, nećemo ulaziti u prijašnja razdoblja, od kojih je svakako najteže bilo vrijeme turskog prodiranja u Evropu i četiri-stoljetna borba s tim neprijateljem na istočnom i jugoistočnom boku.

Prvi veliki val iseljavanja Hrvata u novijim vremenima jest onaj nakon takozvane Hrvatsko-Ugarske nagodbe godine 1868., koja je hrvatsku privredu stavila u podređen položaj prema mađarskom kapitalizmu. Kroz pedeset godina nakon Nagodbe iz Hrvatske je preko Oceana iselilo oko pola milijuna Hrvata." Tada su se gotovo ispraznila mnoga mjesta, osobito jadranski pojas.

Drugom velikom valu sami smo suvremenici i svjedoci, i njime ćemo se opširnije pozabaviti nastojeći da naslutimo kakve on posljedice ima za obitelj. Dapače, radi što većeg sužavanja područja, ostavit ćemo po strani trajnu emigraciju, jer za naš vidik promatranja nemamo ni dovoljno dokumenata. Želim ipak istaknuti ovo: Trajna emigracija znatna je i bolna. Hrvati je ne mogu promatrati kao što istu pojavu kod sebe promatraju Talijani, Španjolci, Portugalci, Irci i drugi slični narodi. Iz tih se nacija naime uvijek odlijevao »višak ljudstva« a da narodno stablo nije bilo ugroženo. U Hrvata se takav višak zbog stalnih ratova nikad nije mogao ni ostvariti, nego se narod samo visokim natalitetom opet obnavljao da bi preživio i sačuvao ime i svijest identiteta.

Ograničujemo se dakle samo na privremenu emigraciju, ili takozvano privremeno zapošljavanje u inozemstvu, koje se vrlo lako pretvara u trajno iseljavanje. Zbog opsega ekonomske emigracije, evo o njoj nekih statističkih podataka, koji i sami, bez analize i komentara, govore o ozbiljnosti fenomena.

Prema popisu stanovništva iz godine 1971., Jugoslavija je te godine imala 20,523.000 stanovnika. Republika Hrvatska imala je 4,426.000 stanovnika podijeljenih u 1,289.325 domaćinstava. Na domaćinstvo su dakle prosječno otpadala 3,43 člana.' Činjenica da Hrvati ne žive samo u Republici Hrvatskoj, te da ni svi stanovnici u Hrvatskoj nisu samo Hrvati, ne mijenja kvalitetu našeg promatranja jer broj Hrvata u Jugoslaviji nadvisuje broj stanovnika Republike Hrvatske. Prema službenoj statistici, u

" Usp. V. HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*. Matica hrvatska, Zagreb 1967, str. 20—62.

' SGH 1978, str. 44, br. 4.

Jugoslaviji (1971!) ima 4,526.000 Hrvata ili 22,1*/o ukupnog stanovništva Federacije.^ Te osnovne podatke treba imati u svijesti pri daljnjem promatranju fenomena jer samo tada ćemo naslutiti njegovu težinu.

Točan broj jugoslavenskih državljana na privremenom radu u inozemstvu nikad nije bio poznat pa se približan broj može dobiti samo analizom raznih poznatih i objavljenih podataka. To je i za statističare teško polje istraživanja jer su mnogi Jugoslaveni u inozemstvu odlazili ilegalno i zapošljavali se ilegalno, tako da nisu obuhvaćeni nikakvim statistikama. Još je teže znati koliko je emigranata iz koje republike, koliko ih pripada kojem narodu ili vjeri. Takva ispitivanja nisu se provodila.

Razni statističari ili ustanove objavljivali su svoje rezultate, ali se ti rezultati međusobno ne slažu zbog različitih kriterija brojenja. Prema tome, s rezervom primamo i »službeni podatak« prema kojem je na kraju 1971. u inozemstvu bilo privremeno zaposleno samo 671.908 radnika. U taj broj sumnja i Centar za demografska istraživanja u Beogradu te smatra da ih ima i više od 700.000.»

Na temelju drugih promatranja koja ćemo sada iznijeti na privremenom radu u zemljama Zapadne Evrope bilo je potkraj 1971. oko 1,200.000 jugoslavenskih državljana, a od toga gotovo polovica hrvatske nacionalnosti. Evo tih podataka: Građani Jugoslavije počeli su na rad u inozemstvo odlaziti samoinicijativno već negdje 1955. godine, i to ilegalno. Legalno preko zavoda za zapošljavanje počeli su odlaziti tek 1964. Dr. Ivo Vinski u svojoj studiji »Zapošljavanje Jugoslavena u inozemstvu« veli da je već 1970. na privremenom radu izvan države bilo 700.000 Jugoslavena.*"

Dr. Milica Sentić veli da je samo 1971. preko zavoda za zapošljavanje na privremeni rad u inozemstvo otišlo 470.000 radnika.** Očito je da »službeni podatak« (671.908) nije pouzdan, i vjerojatno izražava samo one koji su otišli posredovanjem zavoda za zapošljavanje, a druge ne uzima u obzir. Prema podatku Vinskog za 1970. i Sentićeve za 1971. izlazi da je potkraj 1971. na privremenom radu u inozemstvu bilo oko 1,170.000. Taj broj dakle usvajamo kao najvjerojatniji i zaokružujemo ga na 1,200.000 radi lakšeg pamćenja i upotrebe.

Poznavaooci prilika u hrvatskim emigracijskim područjima, osobito župnici koji su taj fenomen promatrali na svojim župama, zatim dušo-

8 IDN-CDI, *nav. dj.*, str. 160.

* Isto, str. 30.

¹⁰ Usp. HRVATSKA PAGVAŠKA GRUPA (Pugwash) — Naučna sekcija društva ekonomista, Zagreb, Redakcija časopisa *Ekonomski pregled, Savjetovanje: stanovništvo, emigracija i zaposlenost*, izdano kao skripta, Zagreb 1971, str. 3. (Dalje samo *Savjetovanje*).

" IDN-CDI, *nav. dj.*, str.

brižnici hrvatskih katoličkih radnika u inozemstvu, procjenjuju da je oko polovice tih radnika u inozemstvu hrvatske nacionalnosti. Alica W—B. veli da ih je oko 45% bilo iz Hrvatske.*^

Budući da nemamo potpuno pouzdanog podatka o tome koliko Hrvata radi u inozemstvu, odlučit ćemo se za onaj najvjerojatniji od 550.000. Što to znači? Znači da je 1971. u inozemstvu radilo 12% stanovnika iz Hrvatske, odnosno više od četvrtine njezina cijelokupnog aktivnog stanovništva koje je te godine iznosilo 2,100.000.*' Od jugoslavenskih građana privremeno zaposlenih u inozemstvu bilo je te godine 82% ljudi u životnoj dobi od 20. do 39. godine.** Ako I za Hrvate vrijedi da u istom postotku pripadaju istoj dobi, a nemamo nikakvih razloga u to sumnjati, onda znači da je 1971. iz te životne dobi (20—39 godina) u inozemstvu radilo 451.000 (ukupno 550.000).

Tko je imao prilike promatrati hrvatske radnike u Inozemstvu okupljene na nedjelnoj misi, mogao se uvjeriti da ih je najviše baš iz te dobi. Zna se da je to na ekonomskom i biološkom planu najproduktivnije životno razdoblje, a baš toj najperspektivnijoj dobi bilo je zadugo, a nekima i trajno, onemogućeno da aktivno sudjeluju u životu naroda i obitelji. Da to ostaje bez posljedica, bilo bi naivno vjerovati. Pred tom činjenicom nije mogao ostati indiferentan nijedan dobronamjeren čovjek, a pogotovu ne Crkva, jer je najveći dio tih radnika bio iz tradicionalnih katoličkih sredina, nespreman na iskušenja za osobni i obiteljski život. Osim toga, Hrvatska je sa 12% svojega stanovništva u inozemstvu imala ne samo najveću »privremenu emigraciju« u Evropi, nego i objektivno zabrinjavajuću.

Glavni razlozi za odlazak naših radnika u inozemstvo ekonomske su naravi. Jedna anketa pokazuje da je 63% anketiranih išlo u inozemstvo radi veće zarade, a 23% jer kod kuće uopće nisu mogli dobiti zaposlenje.**

Sam naziv »emigracija« zvuči indiferentno, ali pojava kao takva ne može biti indiferentna ni s obzirom na svoj povod, ni s obzirom na svoje posljedice. Za razdoblje poslije drugog svjetskog rata, Alica W—B kaže: »Hrvatska pripada područjima s vrlo niskim natalitetom i prirodnim prirastom stanovništva, a takvo stanje je posljedica intenzivnog smanjivanja fertiliteta u poslijeratnom razdoblju. Specifična je oznaka demografskih kretanja u Hrvatskoj u ovom razdoblju da je pad nataliteta bio praćen masovnom ekonomskom emigracijom, osobito šezdesetih godina. Biološki potencijal reprodukcije stanovništva bitno je smanjen, tako da se

" Alica Dr. WERTHEIMER-BALETIĆ (1968.—1971. predstojnica Odjela za demografska istraživanja na Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu), *Stanovništvo SR Hrvatske* (studije), ŠK, Zagreb 1971., str. 27.

" Usp. *Savjetovanje*, str. 4.

" Na istom mj.

" Isto, str. 5.

Hrvatska danas nalazi na pragu depopulacije.«** Stranci koji su imali prilike upoznati domovinu Hrvata i njih same, često su se pitali: Zašto se iseljava narod izrazitog rodoljublja i velikih mogućnosti za ostvarenje života u vlastitoj domovini? Ista profesorica Alica "W—B odgovara: «Ovakva kretanja posljedica su prije svega usporenog privrednog razvoja na ovom području, kao i mnogo socijalnih, psiholoških i drugih činilaca koji su posljednjih desetljeća određivali društveni život u Hrvatskoj.«^ Poznavaoci prilika zaista tvrde da masovna emigracija Hrvata nikada nije bila dragovoljna, nego je rezultat različitih pritisaka i neriješenih problema u sklopu državnih zajednica u kojima su se našli.

Iako u ekonomskoj emigraciji koja prati hrvatsku današnjicu moramo razlikovati onu trajnu od privremene, za obje ipak postoje neki zajednički problemi. To je prije svega pitanje akulturacije u novoj sredini, osobito za trajne emigrante, i problem reintegracije u staroj domovini za povratnike. Oba problema različito se postavljaju kod različitih emigrantskih generacija. Stariji se teže prilagođuju u novoj sredini, a njihova djeca u domovini svojih roditelja. Za narod i Crkvu u domovini povratnici zaslužuju posebnu pažnju jer iz inozemstva u staru domovinu donose nove spoznaje i drukčiju praksu od domaće, stečenu u suživotu s drugim etničkim grupama i u drukčijim kulturnim sredinama.

Kad netko mora trajno ili privremeno poći u inozemstvo da tamo radom osigura ono što mu nije moguće u vlastitoj domovini sukobljava se s nizom problema u sebi i oko sebe. To vrijedi kako za pojedince ili pojedinu obitelj, tako i za veće etničke skupine koje u tuđoj zemlji imaju samo status pridošlice i stranca. Svako presađivanje uključuje i rizik neuspjeha pa tako i »presađivanje« čovjeka iz njegove etničke i kulturne sredine u kojoj ima svijest svojeg identiteta u neku drugu. U svakoj drugoj zajednici on je tuđinac ne samo politički, biološki i karakterno nego cjelopuknim svojim psihofizičkim sadržajem. On je u tuđini glavnica bez vrijednosti. Emigrant je prisiljen živjeti kao strano tijelo u tuđem tkivu i prilagoditi se procesu asimilacije ili će biti odbačen. Asimilacija znači preoblikovanje, to jest razaranje identiteta. U tom procesu prvi je na udaru jezik kao medij kontaktiranja. Emigrantu njegov materinski jezik postaje suvišan, dapače smetnja. On ga stalno odaje kao stranca i građanina drugog reda.

Osim govora — simbola riječi — ima još mnogo izražajne simbolike koju može pravo razumjeti i na nju pravo reagirati samo onaj koji se tom istom simbolikom služi kao svojom u izražavanju svojih misli. Ta istovjetnost simbola čini duše srodnima, omogućuje im suživot i subogaćenje. Bez identičnih simbola za sporazumijevanje među dušama je trajno

" Alica Dr. V-B., *nav. dj.*, str. 148.

" Na istom mj.

stanje »kratkog spoja« tako da one žive kao nijemi pored gluhog. Tuđa sredina pušta emigranta na miru jer ne zna kako da mu se približi, u njegovoj ga osami sažaljuje, ali ga u biti odbacuje jer ga ne treba. Emigrant nosi na sebi nevidljiv biljeg stranca što mu trajno kvari dobro osjećanje. On se pošto-poto nastoji osloboditi tog biljega. Zato uči jezik nove sredine koju u svemu oponaša dok se s njom ne identificira. A kad se s njom i identificira, nosi svijest da je prestao biti ono što je bio. To dvojestvo svijesti najveća je muka. Svaki se naime svjesni subjekt odupire razaranju svojega identiteta. Od straha pred tim »samouništenjem« emigrant se povlači u »duhovni geto« iz kojega mrzi hladnu tuđinu i proklinje svoju sudbinu. Živi sterilno i umire čemerno. Biti stranac i živjeti u tuđini najveća je muka duše. O tome svjedoče i psihijatrijske klinike u kojima se sve češće govori o posebnoj duševnoj »bolesti stranaca«, »psihi i neurozi stranaca« kao o posebnom emigrantskom sindromu.

Djeca emigranata obično nemaju teškoće s jezikom, ali nisu oslobođena biljega »stranac«. Ona se doduše ne povlače u geto da bi sačuvala nešto svoje jer nešto svoje nisu ni stekla pa se čude kad ih gledaju kao tuđince. Zato nastoje radikalno izbrisati iz sebe sve što miriši na tuđinca i stide se onog po čemu ih se kategorizira kao tuđince. Pokažu li veću sposobnost od domorodaca, ovi će im zavidjeti, mrziti ih i bojkotirati. Budu li pak manje sposobni, postaju predmet ismijavanja i izrabljivanja. Tako to ide sve dotle dok vrijeme ne učini svoje: Staro se porijeklo zaboravi, novo je sasvim normalno.

Da bi se izbjegle sve te traume u vezi s odbacivanjem nove sredine i nasilnog asimiliranja u nju, trebalo bi poći srednjim putem uzajamnog sporazumijevanja i obogaćivanja, putem akulturacije. To je oplemenjivanje svojeg tuđim i tuđeg svojim. To je moguće samo uz uvjet da emigrant, koji je sada imigrant, poznaje i pravilno vrednuje svoje kvalitete i da ih u novoj sredini znade prezentirati tako da ih ona primi kao dobar plod s tuđeg debla. Isto tako mora uočiti stvarne vrednote nove sredine i usvojiti ih za vlastito obogaćenje. Drugim riječima, treba uzajamnim preuzimanjem pozitivnih vrednota neutralizirati negativna svojstva. Tek tada je rezultat obogaćeni čovjek koji ni s jedne strane nije onaj koji je bio jučer. Da bi mogao shvatiti i biti shvaćen, imigrant mora svjesno prihvatiti učenje jezika nove sredine jer, što prije usvoji taj medij, prije će moći sebe priopćiti, prije će biti shvaćen i prihvaćen kao čovjek, a ne kao odvrtni ili ubogi stranac. To pogotovu vrijedi za trajnu emigraciju.

Kao što je delikatan problem akulturacije u novoj sredini za trajnu emigraciju, tako je delikatan i problem reintegracije u staru domovinu iz koje se dugo izbivalo. To pogotovu vrijedi za djecu. Zemlja u kojoj čovjek odraste, priraste mu srcu. Čovjek je socijalno biće i njegov se život razvija samo u suživotu s drugim ljudima. Ako ne žive u domovini svojih roditelja, djeca u njoj ne stječu ni znanje ni prijatelje, a malokad

uspostave vezu i s rodbinom. Radije žive u zajednici u koju su utkali svoje djetinjstvo, svoj život. Tada roditeljima ne ostaje drugo nego da se odluče ili za osamu u domovini ili za osamu u tuđini. Njihov je problem manje bolan ako su djeca odgojena.

Većina naše privremene emigracije potječe sa sela. Mnogi nakon povratka ne žele ostati na selu jer je tamo život teži, a perspektiva slabija. Zato kuću grade u gradu ili u predgrađu, radi lakšeg školovanja djece. Više mi je očeva povratnika s dugogodišnjeg rada u inozemstvu priznalo da im se teško psihološki reintegrirati u njihovu obitelj, vlastitoj ženi i djeci bez koje su živjeli mnogo godina pa su se nekako i otuđili. Djeca su dorašla do svojeg braka a da s njima nisu ni bili, i već su se posve osamostalila. Prijašnja sredina traži od povratnika da čini i stare mane. Inače nije onaj isti, nego neki drugi.

Masovna emigracija iz naroda koji ima nešto više od četiri i pol milijuna ljudi nije samo demografski ili socio-ekonomski problem nego još više etički. Razlozi zbog kojih se odlazi nisu uvijek objektivno opravdani, i veće vrednote žrtvuju se za volju manjih. Dugotrajno izbivanje otuđi čovjeka ne samo od domovine nego i od obitelji, vjere i Crkve. O tome svjedoče mnogi razoreni brakovi, a povratnici, unatoč stečenom imetku nerijetko izjavljuju: »Bolje bi bilo da nisam išao.« Moglo bi se reći da sve ovisi o zrelosti pojedinca koji poduzima takav korak. Mnogi se ne vraćaju zbog stida što ništa nisu ostvarili jer su zaradu rasuli uludo. Velika je to šteta i za djecu. Živeći mnogo godina bez oca ili majke, ne steknu ni pravi pojam o bračnoj i obiteljskoj zajednici, kao o zajednici povjerenja, ljubavi, pomaganja. Žive u »krnjoj obitelji« i lako u vlastitom životu reproduciraju takvu obitelj.

Bez obzira na sve pozitivne ekonomske učinke, iseljavanje je hrvatskoj obitelji donijelo više štete nego koristi i te će se rane još dugo osjećati. Nestabilan život slaba je podloga obitelji.

Odlazak žene u javnost

Medu najznačajnije sociološke pojave industrijske epohe svakako spada odlazak žene iz privatne obiteljske sfere u javnost. Žena se u vrlo kratkom vremenu našla na svim područjima života, od metle do rakete, od povijanja djeteta do leta u svemir. Rezultat njezine prisutnosti toliko je vidljiv da je društveni život bez nje postao nezamisliv. Kakvo je značenje njezina nastupa u javnosti za nju samu, za brak, obitelj, narod i civilizaciju, još se dovoljno i ne proučava, a svakako smo vremenski preblizu tom fenomenu da bi se mogla dati neka objektivna ocjena. Pohvalno je ipak to što se sve više znanstvenika bavi tim problemom pod raznim vidicima da bi se bar umanjile ako već nije moguće posve neutralizirati možebitne teške posljedice.

»žensko pitanje« davno je došlo na dnevni red društvenog preobražaja. Uključeno je već u »Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina«, koju je donijela Francuska skupština 26. kolovoza 1779. kad je sloboda, jednakost i pravo na privatno vlasništvo proglašeno neotuđivim pravom svakog čovjeka kao fizičke osobe, bez obzira na spol.

Ipak je šteta što se u kasnijem razvoju »ženskog pitanja« I u ženinoj borbi za emancipaciju nije više računa vodilo o specifičnostima ženine naravi iz koje slijedi I poziv na specifične funkcije u ljudskoj zajednici. Njezina se emancipacija uglavnom svodila na borbu za ravnopravnost s mužem, što se pretvorilo u neku maskulinizaciju žene, mjesto u pravilno vrednovanje i dužno poštovanje onog nečeg specifično ženskog u ljudskome. Samo bi se na takvom putu muško i žensko našli kao korelativi i komplementarni dijelovi potpunog ljudskog, kako je to i zacrtano u ljudsku narav od njezina Stvoritelja.

Odlaskom žene Iz obitelji u javnost, nekadašnja velika obiteljska zajednica došla je do dna svojega rasula. Time su se pojavili novi veliki socio-humanistički i religiozno-etički problemi. Važno je stoga vidjeti tri stvari:

- a) Razlozi ženina odlaska u javnost
- b) Pozitivnosti ženina odlaska u javnost
- c) Negativnosti ženina odlaska u javnost.

Obuhvatan odgovor na ova pitanja dala bi samo cjelokupna analiza tog fenomena, a to prelazi okvire ove studije. Ova je studija samo mali doprinos upoznavanju tog problema ukoliko on pogađa obitelj kao područje pastoralnog djelovanja.

- a) Razlozi ženina odlaska u javnost

Višestruki su razlozi zbog kojih je žena napustila skrovitost obiteljskog života i pošla u javnost, a možemo ih svrstati u tri kategorije: Njezini osobni, obiteljski i društveni razlozi.

Njezini su osobni razlozi želja za punom i priznatom vrijednošću, ravnopravnošću i socio-ekonomskom neovisnošću. Jednom riječju, želi ukloniti status podložnosti.

Obiteljski razlozi najčešće su ekonomske naravi. Višečlana obitelj ne može se osloniti na jednu mjesečnu plaću, očevu naime, jer tada je velik raskorak između potreba i želja s jedne strane i stvarnih mogućnosti s druge strane.

Društveni razlozi uglavnom su nedostatak radne snage u specijalnoj industriji i raznim poslovima uslužnog, zdravstvenog i prosvjetnog karaktera bez kojih suvremeno društvo ne bi moglo napredovati.

Prema anketi provedenoj među 1479 zaposlenih žena i djevojaka, slijedeći su razlozi zapošljavanja izvan kuće:

		u djevojaka	—	u žena
Poboljšanje obiteljskog budžeta	563	ili 38,1«/o	—	312 ili 21,10/0
Osobna ekonomska samostalnost	406	» 27,5«/o	—	117 " 7,9«/o
Školska stručna sprema	262	17,7«/o	—	62 " 4,2»/o
Želja za radom izvan kuće	149	10,1«/o	—	47 " 5,2«/o
Osiguranje školovanja djece	50	» 3,4»/o	—	77 " 5,2»/o
Radni položaja ili ugleda u društvu	15	» 1,0»/o	—	21 " 1,4«/o
Posebni razlozi	6	» 0,4«/o	—	6 " 0,4«/o
Bez odgovora	28	» 1,9«/o	—	837 " 56,6»/o
				— 1479 " 100,0«/oi8

Analizom ove ankete saznajemo razloge zbog kojih žena ili djevojka odlazi na rad izvan kuće, a neizravno možemo mnogo zaključiti i o samoj obitelji. Prema anketi, odlučujući razlog ženina ili djevojičina zapošljavanja izvan kuće jest ekonomske naravi, bez obzira na to pod kojim se oblikom on izražava. U djevojaka je vrlo naglašena potreba za materijalnom neovisnošću, što je kod modernih djevojaka i razumljivo, dok su žene uskratile odgovor jer najvjerojatnije ima mnogo razloga. Djevojke kao razlog navode i stručnu spremu koju su stekle i žele je prakticirati jer se tako afirmiraju u društvu. Želja za radom izvan kuće, položaj i ugled u društvu, te neki posebni razlozi također opravdavaju slutnju da suvremena žena bježi iz osame na koju je prisiljena i u gradu i na selu zbog atomizirane obitelji.

Udane ističu veliku brigu za školovanje djece. To je razumljivo i kod potpunih obitelji, a pogotovu u samohranih majki, rastavljenih, napuštenih i slično. One također izražavaju potrebu za priznatim položajem u društvu. To znači da im životom u kući gdje bi se brinule uglavnom za djecu to nije osigurano. Prema tome, društvo u praksi dovoljno ne vrednuje majčinu odagajateljsku ulogu. Od udanih, više od 50% ne iznosi motiv svojeg zapošljavanja. Možemo pretpostaviti da je motiva mnogo pa ne znaju za koji bi se odlučile, ili sumnjaju u ispravnost svojega motiva pa ga uskraćuju, ili o tome nikad nisu razmišljale. Treba svakako imati u vidu da u potrošačkom mentalitetu »ekonomski motiv« nije uvijek i stvarna ekonomska potreba jer u takvim sredinama cvate snobizam i »imati« znači »vrijediti«. Tko manje ima, manje se na njega i gleda.

" Usp. INSTITUT ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU, *Žena između rada i porodice*, Zagreb 1975, str. 39, tab. 13. (U daljnjem citiranju samo ŽIRP).

Malo je obitelji u kojima bi samo očeva zarada pokrivala sve obiteljske potrebe, a kamoli i prohtjeve, osobito ako je bračna zajednica mlada i mora se kućiti od početka. Tada su prisiljeni sve kupovati na kredit: stan, namještaj, kućanske aparate, pa čak i odjeću, a pogotovu automobil kojega se mladi teško odriču. No kredit je nemoguće otplatiti jednom plaćom i još namirivati redovite životne troškove. Stoga je žena prisiljena stupiti u radni odnos izvan kuće.

Danas smo već daleko od vremena kada se žena zapošljavala samo kao priučena radnica ili pomoćna radna snaga. Danas i ona stječe sve potrebne kvalifikacije za uključivanje u suvremeno proizvodno, obrazovno i uslužno djelovanje pa je tako donekle izjednačena s muškarcem. Osim toga, različite socijalne službe i odgoj tako su razgranati i specijalizirani da se u njima upravo traži žena jer je za te poslove prikladnija od muškaraca. Tako je uostalom bilo i u prošlosti.

Kroz duga stoljeća patrijarhalne obitelji jedini razlog odilaženja žene, odnosno djevojke iz obiteljske sredine bilo je stupanje u samostan. To doduše nije značilo stupati u javnost, ali su funkcije koje su ženski samostani obavljali uvijek bile od velikog javnog i društvenog interesa: rad u bolnicama, rad u školama, privatno poučavanje djevojaka iz puka i slično. Tako su one, ostajući u samostanu pridonosile javnim interesima društva i emancipaciji žene u odnosu prema muškarcu. To još uopće nije proučeno, a kamoli pravilno vrednovano.

Već smo naglasili da ekonomski motiv ne znači uvijek i stvarnu potrebu odilaženja žene iz obitelji. Katkad je to izraz sebičnosti ili pusta želja za luksuzom. Ali, kako god se sebičnost i luksuz maskirali ekonomskim potrebama, ostaju izraz egoistične samoživosti. A ništa nije toliko protiv žrtve kojom se stvara pravi život kao egoistična samoživost. Zato takav lažni motiv vrlo pogoduje reduciranju rađanja novih života. Roditelji vođeni takvim motivima boje se djece.

Međutim, jedno ili dvoje djece majku ne okupira trajno i posve u kući. Danas su joj na raspolaganju različita tehnička pomagala kojima si olakšava i pospješuje kućanske poslove pa joj ostane dosta slobodna vremena. Budući da nije navikla intelektualno raditi, ili će dangubiti ili slobodno vrijeme potrošiti za stjecanje materijalne dobiti. Ostvarivanje viška u obiteljskom budžetu budi nove želje i umjetno stvorene potrebe zbog kojih se žena još više angažira izvan obitelji i tako smanjuje šansu da bude još jednom majka. Do istog je zaključka došla i dr. J. Klauzer, izvanredna profesorica na Fakultetu političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, pa kaže: »Razlozi za ograničavanje broja djece mogu se svrstati u tri različite grupe: ekonomski standard, uvjeti stanovanja i zaposlenost žene nakon stupanja u brak.«^^

» Isto, str. 61.

Zapošljavanje žena izvan obitelji, uz povoljnu novčanu konjunkturu, možda je najviše pridonijelo zapadnoevropskom ekonomskom usponu privatnika, osobito poslije drugog svjetskog rata i obnove industrije. No, taj je uspon plaćen redukcijom porođaja pa su te zemlje uskoro bile prisiljene »uvoziti« radnu snagu. Uzmemo li da u normalnim privrednim prilikama dvije ruke (očeve) moraju osiguravati egzistenciju i napredak žene i još troje djece (petora usta!), onda bi u istim uvjetima četiri zaposlene ruke (otac i majka) morali hraniti pet do šest usta. U zapadnoj Evropi desilo se međutim obratno: četiri ruke hranile su uza se samo jedno dijete. Razumije se da je u takvim okolnostima ekonomski standard privatnika mogao rasti. No sve to na »grobovima« nerođene djece, zbog kojih se to društvo rapidno približuje svom grobu. To je slabost svakog društva u kojem prevladava filozofija potrošačkog mentaliteta, zvalo se ono kapitalističko ili socijalističko. Ozdravljenje od tog »društvenog raka« može se postići samo amputacijom pohlepe na individualnom planu, pravilnim prosvjećivanjem mladih naraštaja i rađanjem života na račun bogatstva, u duhu odgovornog roditeljstva.

Osim želje za ravnopravnošću s mužem i ekonomskom neovisnošću, školovanu ženu iz kuće vuče i želja za prakticiranjem profesije za koju se školovala mnogo godina. Teško je rezultat tog školovanja u neku ruku svesti na nulu. Strah pred frustracijom potencira i činjenica da se djeca danas osamostaljuju od roditelja dok su ovi još relativno mladi i u punoj snazi, negdje između četrdesetpete i pedesete godine života. Ipak, uz najbolju volju, teško se nakon dvadeset godina uključiti u struku koju je nekad studirala. Ne samo što se sve znanosti danas naglo razvijaju, a ona uz brigu za djecu nije mogla pratiti i taj razvoj, nego je jednostavno potiskuju mlade generacije koje su u međuvremenu stasale. Ima žena visoke naobrazbe koje su se iz ljubavi prema svojoj struci radije odrekle i braka i majčinstva nego voljene struke, kao što ima i sličnih muškaraca.

Suvremeno školovanje djece s cjelodnevnim boravkom u školi (bar onih manjih!), lako pripravljanje i čuvanje jela, mogućnost da se odrasla djeca posluže sama, suvremena pomagala u kućanskim poslovima, sve to i običnoj ženi domaćici omogućuje da ima i slobodnog vremena. Ako ne teži za privatnom intelektualnom izgradnjom kako bi nadoknadila ono što joj nedostaje, nužno će težiti za odlaskom iz stana, iz nebudera u kojem je život tako nehuman.

Osim toga, majčinstvo nije privlačno ni stoga što se djevojke za svaki drugi poziv spremaju više pa ga više i vole. Za materinstvo neka se sprema svaka sama kako zna, ali neka također ima na pameti da trudna neće dobiti posao, da je zbog višekratne trudnoće ni u poduzeću neće lijepo gledati njezini pretpostavljeni. O majčinstvu kao idealu malokad se govori, ali se ono često napada. Kako će onda djevojka htjeti biti majka! Mlade supruge primaju prvo dijete kao radost i zabavu.

Time zadovolje i svoju instinktivnu potrebu — biti majka — i odbijaju mogućnost ponovljenog majčinstva. Za svaki drugi rad, za zabavu i sport društvo je stimulira i honorira, samo ne za majčinstvo. Potrošački mentalitet začeo je i u svojem društvu odnjihao »antibebey mentalitet« kao rak na vlastitom tijelu koji ga ždere do uništenja. Potrošački mentalitet ide za profitom, bez obzira na to akumulirao se on u korist države, društvenog poduzeća ili privatnika. Dakako da je devalvacijom majčinstva blokirana i biološko-reproduktivna funkcija obitelji, iako bi stvaranje zdravog i perspektivnog potomstva bilo najsigurnije jamstvo napretka naroda i društva te zadovoljstva u braku.

b) Pozitivnosti ženina odlaska u javnost

Uključivanje žene u javnost svakako ima svojih pozitivnih strana i za nju samu, i za brak, obitelj i šire društvo, i te pozitivnosti ne može se previdjeti.

Među razlozima koji se ističu u prilog ženina zapošljavanja izvan kuće jesu poboljšanje obiteljskog budžeta, stjecanje ekonomske samostalnosti i lakše školovanje djece. Osim tih posve ekonomskih razloga, ima i nekih moralnih, kao što je osjećaj ravnopravnosti s mužem u obitelji. Time se u ženi razvija svijest suodgovornosti i osjećaj samoupouzdanja, a to je za nju vrlo važno ako ostane sama s djecom ili uopće sama. Zaposlena žena bez muža ne mora biti »udovica sinja kukavica«, kako su je nekoć zvali. Zaposlena ima u društvu status društveno zaštićene osobe. Premda sama, u društvu se osjeća priznata kao subjekt koji nešto znači, a ne siročice koje milost traži. Upućenija je u život, djeluje šire i zrelije, svjesnija je svojih briga u širem kontekstu života, a po svemu tome postaje i sposobnija za odgoj djece u suvremenim prilikama.

Stjecanjem svijesti o svojoj vrijednosti i punopravnosti, žena je korisnija i svojem mužu. Uz samostalnu i društveno afirmiranu ženu muž se lakše posvećuje svojim profesionalnim dužnostima jer ga ona rasterećuje u mnogim brigama, dapače u njoj nalazi savjetnika i ohrabrenje. No nadasve mu je takva žena prigoda za realniju procjenu samoga sebe. Muškarac obično o sebi ima visoko mišljenje zbog svoje fizičke snage i jer ima novac. Gledajući vrijednu i afirmiranu ženu, prisiljen je spoznati i priznati da je čovjekova snaga i veličina u duhu i izgrađenu karakteru, a ne u mišicama, novcu i spolu. Tako se oslobađa zablude da je stvoren ženi za gospodara, dok je uistinu samo njezin »komplementarni dio«. Samo zajedno sjedinjeni u zakonitoj bračnoj zajednici ljubavi tvore »kompletnog čovjeka«. Tako spoznajom ženine vrijednosti blijedi mit o muškoj nadmoćnosti u korist zdrave čovječnosti.

Emancipacijom svoje ličnosti žena postaje i aktivno suodgovorna za očuvanje i punije ostvarenje braka, za rađanje i odgoj djece, a time i za budućnost naroda. Time i brak kao specifičan odnos dviju zrelih

i samostalnih osoba staje na zdravije temelje jer se zajedništvo više ne održava zbog materijalne ovisnosti nego zbog zrele uzajamne ljubavi, obostranog rasta i procvata. Uz uvjet da angažiranje žene u javnosti nije novi oblik njezina zarobljavanja, nego novi oblik stvarnog oslobođenja i samoostvarenja, cjelokupno društvo dobiva novo obogaćenje.

c) Negativnosti ženina odlaska u javnost

Uz pozitivne strane ženina zapošljavanja izvan obitelji, ima i negativnih. O njima se više i češće govori nego o pozitivnima jer sve što je loše brže se zapaža i lakše postaje predmet senzacije. Na to su nas naviknuli i masovni mediji koji o negativnim pojavama u društvu izvješćuju redovito, a o pozitivnima samo prigodice. U novinama postoji »crna kronika«, ali nema »bijele«.

Negativne strane ženina odlaska iz obitelji u javnost izlaze uglavnom iz kolizije njezinih materinskih i supružničkih dužnosti s jedne strane, i profesionalnih dužnosti koje preuzima u društvu, s druge strane. Zapošljavanjem izvan obitelji ona nije oslobođena obveza u kući tako da su joj se i dužnosti samo udvostručile, a time joj se i život na neki način podvojio. Na radnom mjestu, koje možda iziskuje potpunu koncentraciju, ona vrlo često misli i na djecu. To je tjelesno, osobito nervno brzo iscrpljuje pa postaje nervozna. Osam sati dnevno provesti na nekom grubom radnom mjestu i u nehumanim uvjetima nipošto ne pogoduje očuvanju supružničke i majčinske nježnosti koju muž i djeca ipak očekuju. To se najbolje opaža u njihovu međusobnom ophođenju kad je žena umorna.

Jedna supruga i majka, intelektualka kršćanske orijentacije, ovako se o tome izražava: »U nizu problema koji se pojavljuju u zaposlenih žena dva zahtijevaju posebnu pozornost: 1. Zaposlena žena osjeća da je nedovoljno prisutna u odgoju svoje djece. 2. Često umorna, žena — koja je možda cijeli dan prostajala uz tvornički stroj ili uz profesorsku katedru — ne može biti ugodna supruga i strpljiva majka, što je toliko potrebno za ugodno obiteljsko ozračje.

Djeca su posebna muka zaposlenih majki. Ona su majci ipak bliža nego bilo kome drugome, i više misli na njih od bilo koga drugog. Pa i onda kad se nađe rješenje za čuvanje i odgoj, majka je svjesna da baš ona ostaje nenadoknadiva za dobro svojega djeteta.« Kao potvrdu svojega uvjerenja ista majka navodi i podatke iz dviju ženskih revija. »Pogledajmo što preostaje majci koja jutrom odlazi na posao. Kamo s djecom? Zanimljiv je podatak iz ženske revije *Svijet* od 6. listopada 1971. koji prikazuje kako taj problem rješavaju žene u Riječkoj industriji odjeće (RIO). 'Od 260 djece samo jedno čuva kućna pomoćnica, 57 je ostavljeno kod sujeda, 104 čuva netko od rodbine, 9 ih je u produženom školskom boravku, a samo za 31 našlo se mjesta u vrtiću, dok 57 djece ostaje samo kod kuće.'

Poznato je da je jaslica i vrtića premalo za svu takvu djecu. Ostavljati djecu samu gotovo je nemoguće. Koliki strah i briga dok se ne dođe kući. Svaki čas majka misli na djecu: neće li se opeci, neće li nekome otvoriti vrata, itd. Zena s takvim brigama ne može biti sabrana na poslu i obavljati ga uspješno. Ako radi uz kakav stroj, i ona je u opasnosti da se ozlijedi.

Još je detaljniji podatak iz *Arene* od 24. prosinca 1971. koji govori o tom problemu u jednom zagrebačkom poduzeću: 'Od 158 djece do tri godine 55 je kod susjeda, 94 čuvaju bake, 3 ostaje samo kod kuće, za 6 nema podatka. Od 290 djece treće do sedme godine, 29 je u vrtiću, 36 pod nadzorom susjeda, 14 ostaje samo, 211 kod bake.'«

Mnoge mlade majke nadaju se da će im bake čuvati djecu pa bake to uistinu i čine. Majka čije smo riječi upravo citirali ima i o tome svoje iskustvo i svoje mišljenje: »Izlaz je donekle u popularnom »baka-servisu«. Drage naše bake s mnogo će ljubavi preuzeti na sebe brigu za čuvanje svojih unuka. Ali i tu nastaje problem. U odnosu između muža i žene više ne postoji samo ono »mi želimo više djece«, nego je isto tako važno pitanje da li to želi baka? Može li ona podnijeti opterećenje još jednog člana? Ima ih koje se zaista rado žrtvuju, ali neke to ne mogu zbog slabosti ili slabog zdravlja. Druge, sada kad su njihova djeca odrasla, žele malo odmora. One će rado zamijeniti majku, ali ne mogu preuzeti stalnu brigu i odgovornost. Neke pak otvoreno kažu: 'Ja ne želim da vi imate više djece'. Znamo slučajeva, kada su takve bake krive za pobačaje. «2»

Nekoliko statističkih podataka upotpunit će ovaj prikaz. Na 1479 zaposlenih majki bilo je upravljeno pitanje: »Što mislite, utječe li vaša zaposlenost pozitivno ili negativno na odgoj vaše djece?« Odgovor je glasio:

»Utječe pozitivno	283 ili 19,1% ^o
Utječe negativno	720 ili 48,7% ^o
Mislim da nema nikakva utjecaja	321 ili 21,7% ^o
Nisam razmišljala o tome	141 ili 9,5%
Bez odgovora	14 ili 1,0%
	1479 ili 100%«

Budući da anketni list nije tražio obrazloženje mišljenja, ispitivači su iz odgovora na druga pitanja stekli slijedeće uvjerenje: »U kategoriji žena s višom stručnom spremom, višom razinom kvalifikacije, češći su odgovori 'pozitivno' a rjeđi su 'negativno' i obratno. Drugo njihovo zapažanje je da pozitivan odgovor raste uporedo s mjesečnim primanjima žene i prihodima obitelji, a negativan opada. Treće njihovo zapažanje

je da pozitivan odgovor raste s riješenim stambenim pitanjem, a negativan s neriješenim stambenim pitanjem. Najzad, žene s dužim radnim stazom češće daju na ovo pitanje pozitivan odgovor, a žene s kraćim stazom češće 'nisu o tome razmišljale' ili su dale negativan odgovor.«^{^*}

Na pitanje: »Da li žena treba da bude zaposlena, ili da ostane samo majka i domaćica, i zašto?« iste su žene dale slijedeći odgovor:

Treba da bude samo žena-majka-domaćica	702 ili	47,5 [*] /o
Treba da bude i zaposlena	758 ili	SljS [^] /o
Bez odgovora	19 ili	1,3 [^] /o
	1479 ili	100«/o

Iznenaduje činjenica što gotovo polovica ispitanih žena smatra da je bolje ako su samo supruge-majke-domaćice, a to se može tumačiti neriješenim problemima u brizi za djecu, domaćinstvo i slično.

Evo njihovih razloga:

Radi boljeg odgoja i većeg asistiranja djeci	509 ili	34,4Vo
Radi boljeg reda u kući i odnosa u braku	157 ili	10,6 [*] /o
Radi osobne njege i većeg usavršavanja	38 ili	2,6 [*] /o
Bez odgovora jer jednostavno smatraju da nužno moraju raditi	<u>775 ili</u>	<u>52,4Vo</u>
	1479 ili	100Vo

Tako velik broj žena koje bi voljele biti samo supruge-majke-domaćice navodi na zaključak da je zaposlenost za te žene obveza koju uz zaduženja u obiteljskom životu nisu kadre ispuniti. Iz dobivenih podataka također izlazi da su odgoj i briga za djecu najugroženiji kod zaposlene žene-majke-domaćice s manjim primanjima i lošijim stambenim uvjetima.²²

Prevelika ženina zaposlenost razlog je i uzajamnom otuđenju između nje i muža, osobito ako muž nije toliko obazriv da joj pomogne u kućanskim poslovima: nabavljanje robe, briga za održavanje stana, različite komunalne obveze, briga za malu djecu, pomaganje djeci u pripremanju školskih zadaća itd. Napose joj je teško ako je muž ostavlja samu u kućnim poslovima, a on odlazi na rekreaciju s prijateljima, iako su oboje prije radili izvan kuće.

Općenito se može reći da žena za uloženi trud nije dovoljno honorirana priznanjem ni u kući ni u društvu. Za njezinu emancipaciju nije dovoljno da bude samo zaposlena i da ima pristupa na sve društvene položaje kao i muškarac i da raspolaže svojim novcem. To je tek pola

" 2IRP, str. 68—69.

[^] Isto, str. 93.

njezine pobjede. Ali u tome, kao i u mnogočemu drugome, morala je poprimiti muške manire, što opet ne znači pobjedu nego poraz. Čovjeka potpuno spoznajemo samo kroz prizmu komplementarnosti spolova, kroz bračnu zajednicu muža i žene. Ta je zajednica moguća samo kad je žena uistinu žena, a muškarac uistinu muškarac, a nipošto maskuliniziranjem žene ni feminiziranjem muškarca jer torzo i torzo nikad ne daju cjelinu.

UNEBSTÄNDIGKEIT DES MODERNEN LEBENS UND DIE FAMILIE

Zusammenfassung

Im vorliegenden Aufsatz versucht sein Verfasser das heutige Leben der Familie anschaulich zu machen, indem er es mit dem Leben der vergangenen Zeiten vergleicht. Er tut es unter drei Gesichtspunkten: 1. Die Familie auf neuen Wegen in bezug auf Produktion und Konsum, auf Verwandtschaft und soziale Lage, auf Kultur und Religion. 2. Das unbeständige Leben als schlechte Grundlage für ein Familienleben (es handelt sich um die Migration vom Land in die Stadt, um häufigen Wohnungswechsel in der Stadt und schließlich um das Verlassen des Heimatlandes meistens auf der Suche nach der Arbeit). 3. Das Auftreten der Frau in der Öffentlichkeit mit positiven und negativen Auswirkungen dieser Erscheinung. Dabei begnügt sich der Autor mit der Feststellung der Tatsachen, ohne einige bestimmte Lösungen anzubieten.